

สัมภาษณ์ ศ.ดร. ลิขิต ธีรเวคิน

นักวิจัยดีเด่น ประจำปี 2531

การทำวิจัยเป็นเรื่องที่นิยมมากในวงวิชาการ เพราะได้ทั้งเงินและความรู้ บ่อยครั้งยังสามารถนำไปขอตำแหน่งทางวิชาการ ซึ่งสามารถปรับเงินเดือนให้สูงขึ้นอย่างรวดเร็วสำหรับผู้ที่เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยใหม่ๆ หรือพวกที่ลาไปเรียนเมืองนอกนานๆ อย่างไรก็ตาม ภาระหลังๆ มีคนวิจารณ์ว่า คำว่าวิจัยก็ถูกนำมาใช้กันพร่ำเพรื่อ งานวิจัยไม่น้อยมีลักษณะคล้ายบทความวิชาการธรรมดา หรือแค่ถึงวิชาการที่เป็นการเสนอความคิดเห็นเล็กๆ น้อยๆ ขาดการวิเคราะห์เชิงวิชาการที่ลุ่มลึก พุดง่ายๆ คือ ไม่มีอะไรใหม่ หาอ่านที่ไหนก็ได้...

ในทันทีจะไม่ขอวิจารณ์ว่าคำพูดดังกล่าวมีเหตุผลหรือเป็นการสรุปที่ได้ข้อคิดมาจากปรากฏการณ์ทางวิชาการอย่างไร แต่จะขอถือโอกาสสัมภาษณ์ ศ.ดร.ลิขิต ธีรเวคิน 1 ใน 4 ท่านที่ได้รับการยกย่องให้เป็นนักวิจัยดีเด่นแห่งปี 2531 เป็นการสนับสนุนหรือกล่าวแก้คำวิจารณ์ข้างต้น รวมทั้งให้ทราบถึงทัศนคติและวิธีการทำวิจัยของท่าน

ศ.ดร.ลิขิต ธีรเวคิน ซึ่งเพิ่งเข้ามาเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี 2516 นั้น ใน 15 ปีที่

ผ่านมา ได้ผลิตงานที่เป็นทั้งวิชาการและทั้งวิชาการออกมา มหาศาล นับเป็นชิ้นแล้วมี 400 ถึง 500 ชิ้น ได้รับการแปลเป็นหลายภาษา และตีพิมพ์ในหลายทวีป ท่านเองได้รับการเชิญไปเป็นวิทยากรทั้งในและนอกประเทศเป็นสิบๆ ครั้ง ในแต่ละปี และด้วยงานวิจัยที่ทรงคุณภาพที่ผ่านมา ท่านเลยได้รับการยกย่องเป็นนักวิจัยดีเด่น สาขา รัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์แห่งปี 2531

ในฐานะที่อาจารย์ลิขิตได้มีส่วนร่วมในการก่อตั้งศูนย์ญี่ปุ่นศึกษา และมีบทบาทช่วยผลักดันญี่ปุ่นศึกษาในเมืองไทยให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น อีกทั้งงานเขียนของท่านเองที่เกี่ยวกับไทย-ญี่ปุ่นก็ได้รับการยกย่อง เป็นที่กล่าวขวัญกันอย่างกว้างขวางทั้งในและนอกวงวิชาการ ประสบการณ์และวิธีการทำวิจัยของท่าน ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาค้นคว้าและวิจัยโดยเฉพาะความเห็นที่มีต่อญี่ปุ่นศึกษา ซึ่งเป็นกิจกรรมส่วนสำคัญที่สุดของศูนย์ญี่ปุ่นศึกษา จึงเป็นประโยชน์ต่องานการของศูนย์ฯ อยู่ไม่น้อย

บ.ก.

บทสัมภาษณ์*

- อาทร** : ก่อนยื่นกองบรรณาธิการวารสารไทย - ญี่ปุ่นศึกษา ขอแสดงความยินดีที่อาจารย์ได้รับการยกย่องให้เป็นนักวิจัยดีเด่นประจำปีแห่งชาติ ไม่ทราบของปีไหนครับ
- ศ.ดร. ลิขิต** : นักวิจัยดีเด่นแห่งชาติ สาขารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ปี 2531 ชื่อเต็มนักวิจัยดีเด่นแห่งชาติ สาขารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ประจำปี 2531
- อาทร** : ไม่ทราบว่าในปีนั้นมีนักวิจัยที่ได้รับการยกย่องกี่คนครับ
- ศ.ดร. ลิขิต** : มี 4 ท่านครับ ท่านหนึ่งคือ ศาสตราจารย์ นพ. ประเวศ วะสี อีกท่านหนึ่งคือ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร อีกท่านหนึ่ง อธิการบดีของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ศาสตราจารย์ ดร. สุธรรม อารีกุล ท่านอาจารย์ประเสริฐ คงอยู่ใน Field ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ส่วนอาจารย์ ประเวศ วะสี ก็ทางแพทย์ ทางสังคมศาสตร์มีรัฐศาสตร์อันเดียว
- อาทร** : ไม่ทราบว่าคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติได้มีการคัดเลือกนักวิจัยดีเด่นทุกปี มาตั้งแต่สมัยไหนครับ
- ศ.ดร. ลิขิต** : ผมเข้าใจว่าประมาณ 3-4 ปีแล้วนะชะ 3-4 ปีแล้วแต่จำแน่นอนไม่ได้ อันนี้ต้องถามที่สภาวิจัย มีมา 3-4 ปีแล้ว แต่ไม่ใช่ได้ทุกปี อย่างปีที่แล้ว ไม่มีใครได้ทางรัฐศาสตร์ คนที่ได้ทางสังคมศาสตร์ ก็มี ดร. ชัยอนันต์ สมุทรวณิช, ดร. เขียน ธีระวิทย์, ดร. อัมมาร สยามวาลา
- อาทร** : 3 คนนี้ ได้ปีที่แล้วใช่ไหมครับ
- ศ.ดร. ลิขิต** : ได้สลับกัน ไม่ใช่ปีที่แล้ว ปีที่แล้วไม่มีใครได้ทางรัฐศาสตร์
- อาทร** : ไม่ทราบว่างานหลักของคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติมีอะไรบ้าง และใช้หลักเกณฑ์อะไรในการพิจารณา มีใครเป็นคนเสนอนักวิจัยเหล่านั้น
- ศ.ดร. ลิขิต** : หลักเกณฑ์ในการพิจารณา ผมคิดว่าก็คงจะดูว่านักวิจัยผู้นั้นอุทิศตัว เวลา อุตสาหะวิริยะให้กับ การทำวิจัยต่อเนื่องสืบต่อกันมาเป็นระยะเวลาานาน และงานวิจัยนั้นมีการประเมินโดยกรรมการที่เขาตั้งขึ้นมาอยู่ในขั้นใช้ได้ อันนี้ขอให้ทราบนะชะว่ามันไม่ใช่เป็นงานวิจัยแต่ละชิ้น มันมันรางวัล ดีมากทีเดียว ที่ได้รางวัลอันนี้เป็นนักวิจัย นักวิจัยดีเด่น หมายถึง ว่าเขาทำทั้งหมดมารวมดู หลักเกณฑ์ก็คือ เขามีการประเมินงานและคุณภาพรวมของคน ๆ นั้นอุทิศชีวิตให้กับงานวิจัยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง อย่างสืบเนื่อง ตัวอย่างเช่น ดร.เขียน ธีระวิทย์ ก็เรื่องจีน อาจารย์ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ก็ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ อาจารย์ ชัยอนันต์ ก็เรื่องการเมืองทางรัฐศาสตร์ การเมืองไทยและวิชารัฐศาสตร์ ในกรณีของผมก็เป็นกรวิจัยเรื่องเกี่ยวกับวิชารัฐศาสตร์ ตั้งแต่ระบบราชการ การปกครองท้องถิ่น การพัฒนาประชาธิปไตย รวมทั้งการเปรียบเทียบการทำให้ทันสมัยระหว่างไทยกับญี่ปุ่น ซึ่งอันนี้หมายความว่า เป็นจุดรวม ซึ่งทำวิจัยมาสืบเนื่องต่อกันมาเป็นระยะเวลาานาน 15 ปี

*สัมภาษณ์วันจันทร์ที่ 4 กรกฎาคม 2531 ที่คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (บ.ก.)

- อาหาร : อย่างต่ำต้อง 15 ปีโซใหม่ครับ
- ศ.ดร. ลิขิต : ไม่จำเป็นหรอกครับ เฉพาะในกรณีของผม
- อาหาร : ประธานโทษครับ ในกรณีของอาจารย์ไม่ทราบว่าคุณอาจารย์เป็นคนเสนอไป หรือมีกรรมการเห็นความสำคัญของงานของอาจารย์ แล้วก็เสนองานของอาจารย์ให้ไปพิจารณา
- ศ.ดร. ลิขิต : เสนอตัวเองไม่ได้อยู่แล้ว ไม่มีใครเขาทำกัน จะมีกรรมการเสนอ รู้สึกว่าของผมที่กรรมการสาขารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ของสภาวิจัยเป็นคนเสนอ
- อาหาร : ขอบคุณครับ เมื่อได้รับการยกย่องให้เป็นนักวิจัยดีเด่นแห่งชาติมีการให้รางวัลหรือเปล่าครับ
- ศ.ดร. ลิขิต : รางวัลก็จะมีอยู่ 3 อย่าง อันที่หนึ่งประกาศเกียรติคุณลงหนังสือพิมพ์ สื่อมวลชน รวมทั้งการสัมภาษณ์ออกทางวิทยุก็ถือเป็นการให้รางวัลอันหนึ่ง อันที่สองก็คือคงจะมีประกาศนียบัตรยกย่อง อันสุดท้ายก็จะเป็นเหรียญ เหรียญซึ่งจะแจกโดยท่านนายกรัฐมนตรี เพราะท่านนายกฯ รู้สึกจะเป็นประธานกรรมการใหญ่ของสภาวิจัยอะไรทำนองนั้น ส่วนเหรียญนี้หนัก 4 บาท เป็นทองคำแท้ หรือทองคำผสม ไม่เคยเห็นก็ไม่ทราบ
- อาหาร : มีการให้ทุนไปวิจัยเพิ่มเติม จากหน่วยงานนี้ไหมครับ
- ศ.ดร. ลิขิต : อันนี้ไม่เกี่ยวข้องครับ
- อาหาร : อยากทราบความเห็นของอาจารย์เกี่ยวกับความหมายของคำว่าวิจัยครับ
- ศ.ดร. ลิขิต : วิจัยนั้นก็คือ การหาข้อมูลเพิ่มเติมเพื่อจะตอบคำถาม วิจัยจะต้องมีการตั้งคำถาม ยกเว้นวิจัยแบบ Exploratory Survey คือ วิจัยสำรวจเบื้องต้น แต่นั่นก็เป็นการตอบคำถามอยู่อีกนะ เพราะฉะนั้นการวิจัย หมายถึง การพยายามจะหาคำตอบและประเด็นคำถามที่ตั้งขึ้นมาโดยการหาข้อมูลไม่ว่าจะเป็นข้อมูลซึ่งเป็นปริมาณหรือคุณภาพ เพื่อให้คำถามที่ถามนั้นถูกตอบโดยกระจำมากกว่าเดิม อันนั้นอันที่หนึ่ง อันที่สองถ้ามีการวิจัยในเรื่องเดียวกันโดยต่างเวลาและต่างสถานที่กันทำซ้ำ ๆ บ่อยครั้ง ก็พยายามจะหาลักษณะร่วม ซึ่งถ้ามากถึงจุดหนึ่ง ก็จะออกมาเป็นสิ่งที่เรียกว่า ทฤษฎี เป็นต้นว่า พยายามศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างระดับการศึกษาและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของชุมชนต่าง ๆ ทั้งในประเทศ รวมทั้งเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ ทั้งหมดเพื่อที่จะหาลักษณะร่วมแล้ว ก็ออกมาเป็นทฤษฎี เพราะฉะนั้นมี 2 ประการด้วยกัน ประการที่หนึ่ง ก็คือ การตอบคำถาม ประการที่สอง ทำทฤษฎี ประการที่สาม ถ้าเป็นวิจัยในลักษณะที่จะแก้ปัญหา ก็เป็นการวิจัยหาข้อมูล เพื่อที่จะมีส่วนเสริมในการที่จะนำนโยบายไปแก้ปัญหา นั้น ต้องอยู่บนฐานความถูกต้องโดยมีข้อมูล ยกตัวอย่างเช่น ถ้าต้องการจะสร้างบ้านจัดสรรให้กับชุมชน ก็จะต้องทราบว่ากำลังซื้อของชุมชนนั้นมีขนาดไหน รายได้เฉลี่ยเท่าไร สามารถจะเจียดเงินออกมาเป็นค่าเช่าซื้อเท่าไร เป็นต้น มิฉะนั้น ถ้าหากเราสร้างบ้านซึ่งต้องใช้เงินเจียดสำหรับค่าเช่าซื้อเดือนละ 3 พัน แต่รายได้ของคนที่ส่วนใหญ่ไม่สามารถที่จะทำได้นั้นได้ เช่น อาจจะทำได้แค่พันห้า มันก็จะทำให้เสียผลก็คือ

เป้าหมายจะผิดไป เพราะฉะนั้นมันก็มีอยู่ 3 ประการ ก็คือ วิจัยเพื่อที่จะตอบคำถามในแง่ของ
วิชาการ วิจัยเพื่อที่จะสร้างทฤษฎีในแง่วิชาการ และวิจัยเพื่อจะนำไปเป็นฐานวางนโยบาย

- อาทร :** ในข้อที่ 1 ที่บอกว่าวิจัยนั้นเป็นการตอบคำถาม ไม่ทราบว่าเป็นคำถามนี้เป็นคำถามของใครครับ
- ศ.ดร. ลิขิต :** คำถามนี้เป็นคำถามที่ผู้วิจัยจะต้องตั้งขึ้นมาเอง โดยมีเหตุผลของการตั้งดังต่อไปนี้ ประการที่ 1
ตั้งคำถามขึ้นมา เพราะว่าเห็นว่ามันมีความสำคัญทางวิชาการ เป็นต้นว่า ตั้งคำถามขึ้นมาว่าทำไม
ประชาชนในชนบทจึงถูกชื่อเสียงเพื่อลงคะแนนเสียงเลือกตั้งโดยง่ายอย่างนี้ อันนี้ก็เป็นสิ่งที่อยากรู้
มีข่าวว่ามีการแจกเงินกันนี้ ทำไมถึงรับเงินกันได้โดยง่าย อันที่หนึ่งนี้เป็นคำถาม อันที่สอง คำถาม
อาจจะเป็นคำถามเรื่องเกิดจากความจำเป็นทางวิชาการ เป็นต้นว่ามีช่องว่างของความรู้ สมมติว่า
มีการวิจัยในเรื่องต่าง ๆ แต่ยังมีขาดการวิจัยในเรื่องทัศนคติของข้าราชการที่มีต่อประชาธิปไตย
ก็จะตั้งคำถามที่เกี่ยวกับเรื่องที่ว่าประชาธิปไตยที่ไม่ได้ผลในเมืองไทยนั้นมีเป็นไปได้อย่างไร ส่วนหนึ่ง
นั้นเกิดจากข้าราชการไม่เห็นด้วยกับประชาธิปไตยเป็นทัศนคติ อันนั้นก็เป็นการตั้งคำถามอันที่สอง อันที่สาม
ก็เป็นคำถามซึ่งผู้ให้ทุนต้องการที่จะให้ตอบคำถามนั้น เป็นต้นว่า การวิจัยกำหนดหัวข้อว่าผลกระทบ
ในทางสังคมและการเมืองที่มาจากการพัฒนาเศรษฐกิจจนเกิดความเจริญมีอะไรบ้าง อันนั้นก็เป็นการ
ตั้งคำถามซึ่งเราจะต้องตอบคำถามที่เขาตั้งขึ้นมา เพราะฉะนั้นคำถามเขาตั้งกัน 3 ประการอาจจะ
มากกว่านี้ แต่ผมนึกได้มีแค่ 3 ข้อ คือ ในแง่ของคำถามที่เป็นทฤษฎี คำถามที่เราอยากที่จะรู้ในหัวข้อ
นั้น ๆ และคำถามที่เขาตั้งมาแล้ว และเราทำการเก็บข้อมูลเพื่อตอบคำถามนั้น

- อาทร :** ข้อต่อไปนี้อาจจะตรงกับบางส่วนที่อาจารย์ได้กรุณาให้สัมภาษณ์ไปแล้ว คือ ข้อคิดในการทำวิจัย
แต่ละเรื่องของอาจารย์นั้นได้มาจากไหน เช่น พูดคุยกับนักวิชาการด้วยกันเอง เกิดจากการอ่าน
หนังสือ เกิดจากความจำเป็นในการใช้สอนเอาไปบรรยาย

- ศ.ดร. ลิขิต :** อย่างที่ผมเรียนให้ทราบว่าวิจัยนั้นมีจุดประสงค์ 3 ประการ ในการที่จะตอบคำถามในแง่วิชาการ
ในการสร้างทฤษฎีและในการที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในการวางนโยบาย ในการวิจัยของผมนั้น
ก็แล้วแต่เรื่อง บางเรื่องนั้น สำหรับการเรียนการสอน เป็นต้นว่า การเปรียบเทียบระหว่างการทำ
กันสมัยระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง คือ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับจักรพรรดิ
เมจินั้นก็เป็นสิ่งที่ผมต้องการจะเปรียบเทียบดูว่าอะไร คือ ตัวแปรที่จะทำให้แตกต่างกันและจะมี
ผลหรือไม่ต่อปัจจุบัน ในแง่ที่ว่าถ้าเราจะมีมองในแง่ของการเข้าใจความแตกต่างระหว่างความเจริญ
ระหว่างไทย - ญี่ปุ่น มีตัวแปรอะไรบ้าง แล้วถ้าจะมองในแง่ของวิชาการก็คือ ว่าใช้สอนหรือ
ถ้าในแง่ของวางนโยบายก็อาจจะสามารถจะเลยต่อไปว่า เราจะทำอย่างไรถึงจะปรับปรุงวัฒนธรรม
ของเรา หรือการทำงานของเรา รวมทั้งการจัดองค์กรทั้งหลายให้มันสอดคล้อง เพื่อจะได้สามารถ
เจริญมากกว่านี้ อะไรเป็นต้น เพราะฉะนั้น คำถามที่ผมถามขึ้นมา มันก็เกิดในแง่ของความอยากรู้
อยากเห็น และเพื่อประโยชน์ทางวิชาการ ซึ่งเมื่ออ่านหนังสือหรือว่าคุยกับนักวิชาการอื่น ก็จะเกิด

ความนึกคิดอันนี้ขึ้นมา เพราะฉะนั้นจะกำหนดเจาะจงอันไหนคงไม่ได้ แต่เป็นขบวนการทั้งหมดของปัญญาการ คือ การ Pursuing of Knowledge

อาทร : ปกติอาจารย์จะลงมือทำวิจัยเลย หรือว่าเริ่มด้วยการเขียนบทความก่อน

ศ.ดร. ลิขิต : อันนี้ไม่มีหลักเกณฑ์ บางทีก็ทำวิจัยแล้วมีข้อมูลมา ผมก็เอาข้อมูลบางส่วนมาเขียนเป็นบทความ แต่ทั่วไปนั้นเวลาผมเขียนบทความที่เป็นนั้น ผมมีอยู่ 3 อย่าง บทความหรือหนังสือที่เป็นวิชาการ ก็คือ บทความที่ผมมักจะเขียนเป็นภาษาอังกฤษก็มักจะเป็นบทความซึ่งมีข้อมูลโดยการเก็บข้อมูลจากการที่ผมเก็บลงสนามหรือเก็บจากที่คนอื่นทำกันแล้ว หรือเก็บจากเอกสาร อันนั้นก็จะเป็นบทความทางวิชาการ มักจะเขียนเป็นอังกฤษ การเขียนตำราเพื่อเป็นประโยชน์นักศึกษา จากนั้นก็เป็นบทความแบบคอลัมน์สต์ คือ บทความที่ใช้ความนึกคิด เขียนลงหนังสือพิมพ์ เช่น บางกอกโพสต์ หรือมติชน อันนี้ไม่มีผลงานวิจัยมากนัก แต่ความคิดทั้งหลายก็ได้มาจากการอ่านข้อมูลซึ่งตัวเองวิจัย หรือว่าวิจัยของคนอื่น เพราะว่ามีฉะนั้นความคิดจะไม่เกิด

อาทร : งานวิจัยที่ต้องการข้อมูลต่าง ๆ นั้น อาจารย์จะลงมือทำคนเดียวหรือมีผู้เก็บข้อมูลให้

ศ.ดร. ลิขิต : ผมแปลกกว่าคนอื่น วิจัยของผมส่วนใหญ่ผมทำเองทั้งสิ้น จนกระทั่งเมื่อหลังสุดก็มีผู้ช่วยผมมาทำเรื่อง จิตวิทยาศาสตร์ นอกนั้นผมทำเองเกือบทั้งนั้น หรือไม่อาจจะร่วมกับคนอื่น แต่ส่วนมากไม่ใช่เป็นหัวหน้าโครงการ ผมมักจะเป็นคนที่ร่วมทำโครงการ เป็นต้นว่า Thailand In 1980 ซึ่งได้ทุนจากมูลนิธิเยอรมันของ TURA ผมก็ทำวิจัยร่วมกับเขา แล้วปีที่แล้วผมก็ทำวิจัยให้กับ TDRI เรื่องสำนักงบประมาณ ขณะนี้กำลังทำเรื่องปรับปรุงกระทรวงศึกษาฯ ก็เป็นเรื่องของ TDRI อีก ส่วนอันอื่น ๆ นั้นส่วนใหญ่ ผมทำวิจัยโดยขอตนเอง เป็นต้นว่า ผมได้ทุนจาก FORD ทำเรื่องภูมิหลังข้าราชการ ทุนจาก Volkswagen Foundation ทำเรื่องการพัฒนาประชาธิปไตยในประเทศไทย ซึ่งเสร็จมาเรียบร้อยแล้ว 400 กว่าหน้า อะไรทำนองนี้ ส่วนใหญ่ผมทำเองยังไม่ได้ทำโครงการใหญ่ ถ้ามีฉะนั้นก็เข้าร่วมกับคนอื่น

อาทร : อยากทราบว่าคำว่าวิจัยนั้นทุกชิ้นจะต้องมีแหล่งทุนสนับสนุนหรือไม่ ในกรณีที่เราทำของเราเองเรียกว่าวิจัยได้หรือไม่

ศ.ดร. ลิขิต : วิจัยนั้นแปลว่า การที่นั่งค้นหาข้อมูลแล้วก็คิดเขียนบทความ ซึ่งใช้ข้อมูล ทั้งในแง่ของคุณภาพปริมาณ อย่างเป็นระบบไม่ใช่ นั่งคิดเอาเองนะ เพราะฉะนั้นการวิจัยนั้นเป็นได้หลายอย่าง วิจัยที่เรียกว่า Library Research เป็นการวิจัยแบบข้อมูลที่เป็นได้ทั้งคุณภาพและปริมาณ เป็นต้นว่า เอาข้อมูลจากสถิติก็ต้องเก็บจากห้องสมุดหรือหน่วยงานต่าง ๆ อันนี้ก็เป็นการวิจัยแบบ Library Research ตัวอย่างก็คือ ที่ผมวิจัยเกี่ยวกับภูมิหลังข้าราชการ ผมก็เอาข้อมูลจาก กพ.7 โดยให้ข้าราชการ ก.พ. คัดออกมา วิจัยแบบออกสนาม ส่วนใหญ่เป็นวิจัยที่ต้องการจะเข้าไปเก็บข้อมูลที่เป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ มีการสัมภาษณ์และไปสังเกตการณ์ เป็นต้น เพราะฉะนั้นวิจัยนั้นเป็นได้ทั้ง Library Research และ

เป็น Field Research และนอกจากนั้นวิจัยยังเป็นที่ทั้งการทดลองได้อีกด้วย คือ Experimental Study ซึ่งในสังคมศาสตร์ไม่ค่อยจะทำมากนัก แต่ก็ทำได้เป็นการทดลอง

- อาหาร : มีนักวิชาการบางท่านบอกว่า งานเขียนที่ไม่ได้ผ่านหน่วยงานและไม่ได้มี Reader มาช่วยตรวจ Check นั้น ส่วนใหญ่จะออกมาลักษณะบทความ ฉะนั้นจึงไม่เข้าข่ายงานวิจัย ถ้าเป็นงานวิจัยก็จะต้องมี Reader มีการตรวจ Check ไม่ทราบอาจารย์มีความเห็นอย่างไร
- ศ.ดร. ลิขิต : มันคนละเรื่อง การมี Reader ตรวจ Check นั้นเป็นวิธีการประเมินงานวิจัย ถ้าวิจัยออกมาและตีพิมพ์ มันก็คือ งานวิจัย
- อาหาร : ถ้าอย่างนั้นก็หมายความว่า วิจัยที่ตัวเองโดยไม่ต้องมีแหล่งทุนสนับสนุนก็ได้ ถ้าเข้าระบบอย่างที่อาจารย์ว่าใช่ไหมครับ
- ศ.ดร. ลิขิต : วิจัยกับแหล่งทุนคนละเรื่องกัน แหล่งทุนก็คือ การเอาเงินมาให้ทำวิจัย วิจัยก็คือ การเก็บข้อมูลเพื่อตอบคำถาม ไม่ว่าจะแหล่งทุนหรือไม่มีก็คือการวิจัย มันคนละประเด็น
- อาหาร : ไม่ทราบว่าจะผ่านมาอาจารย์นอกจากใช้งานวิจัยของอาจารย์ไปทางด้านการสอน แล้วก็ประโยชน์ทางด้านอื่น ๆ ของอาจารย์เองแล้ว งานวิจัยของอาจารย์ได้มีหน่วยงานอื่นทั้งภาครัฐบาลและเอกชนนำไปใช้ประโยชน์บ้างหรือไม่
- ศ.ดร. ลิขิต : ในแง่เอางานวิจัยไปใช้ประโยชน์นั้น งานวิจัยที่ผมทำกับอาจารย์ ไกรยุทธ เรื่อง การปฏิรูปสำนักงบประมาณนั้น ก็ได้ชื่อว่าทางสำนักงบประมาณตั้งอนุกรรมการเข้ามาศึกษางานวิจัยของเรา โดยเฉพาะแล้วก็อาจจะมีการดำเนินการแก้ไขปรับปรุงองค์กรตามที่เราเสนอไป อันนั้นเป็นขั้นที่เห็นได้ชัด นอกเหนือจากนั้นเป็นงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ ส่วนใหญ่นักวิชาการเขาเอาไปอ้างอิง แล้วก็มีส่วนหน่วยงานเอาข้อเขียนของผมเกี่ยวกับ Systems Analysis ไปใช้ในการจัดการความขัดแย้งทางการเมือง ซึ่งอันนี้ผมไม่อยากจะพูดในรายละเอียด งานวิจัยเกี่ยวกับเรื่องความร่วมมือและการพัฒนาท้องถิ่นนั้นก็ได้ว่าที่ปรึกษากระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นบริษัทอเมริกันนั้นก็นำไปใช้เสริมในการที่เขาเสนอนโยบายแก่กระทรวงมหาดไทย
- อาหาร : ในกรณีที่มีหน่วยงานใหญ่ ๆ ต้องการใช่งานวิจัยของอาจารย์นั้น เขาได้ขออนุญาต หรือเชิญอาจารย์ไปชี้แจงเพิ่มเติมเรื่องรายละเอียดบ้างหรือไม่ครับ
- ศ.ดร. ลิขิต : บางรายก็มี บางรายก็ไม่มี แล้วแต่กรณี ในกรณีปกครองท้องถิ่นนั้น เขามาสัมภาษณ์ผมโดยตรงเป็นฝรั่งชาติอเมริกัน ในกรณีของสำนักงบประมาณนั้น ก็มีการพูดคุยกับเจ้าหน้าที่ ส่วนกรณี Systems Analysis นั้น เขาอ่านจากข้อเขียนและนำไปปฏิบัติแล้วก็มาเล่าให้ผมฟังว่านำไปปฏิบัติได้ผล
- อาหาร : ที่ผ่านมาอาจารย์ก็มีงานวิจัยเยอะแยะ ไม่ทราบว่ามึงงานวิจัยชิ้นไหนที่อาจารย์รู้สึกค่อนข้างพอใจ

ศ.ดร. ลิขิต : ถ้าจะพูดไปแล้วผมไม่ค่อยพอใจแม้แต่ชิ้นเดียว เพราะเหตุว่ามันถูกจำกัดด้วยเงินทุนและเวลา ส่วนใหญ่นั้นอยากจะศึกษาต่อให้ละเอียดยิ่งขึ้น แต่ว่าภารกิจต่าง ๆ มันเยอะ เพราะฉะนั้นจะทำได้ถึงจุด ๆ หนึ่งเท่านั้น ถ้าจะพูดถึงงานที่ผมคิดว่าเป็นงานบุกเบิกคือ การเปรียบเทียบระหว่างจุฬาลงกรณ์กับเมจิ ซึ่งผมทำติดต่อกันมานาน อันนั้นผมคิดว่าทำให้กระตุ้นให้เกิดความสนใจในเรื่องนี้ อันที่สอง ก็คือ เรื่องวิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย ผมพูดถึงวิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย ยุคอยุธยาจนถึงปัจจุบัน โดยมองดูว่าพฤติกรรมปัจจุบันนั้นมีความเกี่ยวข้องกับอดีตแค่ไหน ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้ก็ออกมาเป็นหนังสือพิมพ์ โดยสำนักพิมพ์จุฬาฯ คือ วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย ได้ทุนจากมูลนิธิ Volkswagen และเป็นภาษาอังกฤษใช้ชื่อว่า Demi-Democracy : Thai Politics in Trasition ซึ่งยังไม่ได้ตีพิมพ์แต่ออกมาเป็นโรเนียว และอีกชิ้นคือ งานที่ทำกับอาจารย์ ไกรยุทธ คือ สำนักงบประมาณ ซึ่งเป็นงานลักษณะที่เป็นนโยบาย นอกเหนือจากนั้นชิ้นที่สำคัญและคงเป็นที่อ้างกันนานคือ ภูมิหลังข้าราชการ ซึ่งได้ทุนจาก Ford Foundation เป็นหนังสือสีน้ำตาล มีชาย พิมพ์โดยไทยคดี พูดถึงภูมิหลังข้าราชการทั้งในแง่อาชีพบิดา ภูมิลาเนาระดับการศึกษา ข้าราชการชั้นพิเศษ ก็คือ ซี 7 ขึ้นไป 2 พันกว่าคน และก็ชั้นเอก ต่ำกว่า ซี 7 ประมาณ 2,300 คน ทั้งหมดเป็นการเก็บข้อมูลโดยใช้ กพ.7 ซึ่งก็คือ ประวัติของข้าราชการ ทั้งหมดผมได้ทุนเกี่ยวกับการวิจัย ทุนเดินทาง ทุนไปดูงาน 60 ทุนในชีวิต มูลนิธิใหญ่ ๆ ผมได้หมดตั้งแต่ Ford Foundation, Rockefeller Foundation, John F. Kennedy, Fulbright Foundation, Toyota Foundation, Japan Foundation, Volkswagen Foundation, Friedrid-Ebert Stiftung นอกเหนือจากนั้นก็ได้ทุนต่าง ๆ ถึง 60 ทุน ทั้งวิจัย ทั้งเดินทาง ทั้งดูงาน

อาหาร : เนื่องจากอาจารย์มีงานวิจัยมากมาย ความคิดก็หลากหลายลุ่มลึก เป็นที่กล่าวขวัญและอ้างอิงของทางวงวิชาการและนักวิชาการทั่วไป อยากทราบว่าสำหรับผู้ที่ไม่ค่อยมีเวลาติดตามงานเขียนของอาจารย์ทั้งหมด หรือว่าติดตามการไปปราศรัยตามที่ต่าง ๆ ของอาจารย์ แต่มีความสนใจแนวคิดหรือว่าปรัชญาแนวคิดของอาจารย์ โดยอ่านจากงานเขียนของอาจารย์แล้ว อาจารย์แนะนำงานชิ้นใดของอาจารย์ได้บ้างครับ

ศ.ดร. ลิขิต : กิจงานที่ผมพูดเมื่อ 3-4 ชิ้น วิวัฒนาการการเมือง การปกครองไทย Demi-Democracy ภูมิหลังข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปรียบเทียบจุฬาลงกรณ์กับเมจิ ซึ่งอยู่ในหนังสือเล่มใหญ่

อาหาร : งานวิจัยชิ้นใหญ่ ๆ ของอาจารย์ ส่วนใหญ่เขียนเป็นภาษาอะไรครับ

ศ.ดร. ลิขิต : เป็นภาษาอังกฤษ เพราะว่าผมตั้งใจอย่างนี้ ตอนผมไปเรียนเมืองนอก ผมเปิดห้องสมุดแล้วส่วนใหญ่งานที่เกี่ยวกับเมืองไทยเขียนโดยต่างชาติ ไม่มีชื่อคนไทยเลย ผมก็เลยตัดสินใจว่าผมจะกลับมาเขียนภาษาอังกฤษ หรือกล่าวง่าย ๆ คือ งานวิจัยนั้น หรืองานเขียนของผมนั้นมีอยู่ 3 อย่าง อันที่หนึ่ง ก็คือ เขียนเป็นภาษาอังกฤษเพื่อให้นักวิชาการทั่วโลกได้รู้จักว่าคนไทยสามารถจะเขียนได้

งานวิจัยหรืองานเขียนของผมหัดพิมพ์ทั้งหมด 19-20 ชิ้นด้วยกันทั่วโลก 5 ทวีป ซึ่งได้แก่ งานที่ตีพิมพ์ในอังกฤษ เยอรมัน สหรัฐอเมริกา คานาดา ในสหรัฐอเมริกาพิมพ์ที่ Berkeley 2 ชิ้น คานาดาพิมพ์ 2 ชิ้น อังกฤษ 1 ชิ้น แล้วก็เม็กซิโก (Mexico), ออสเตรเลีย, ญี่ปุ่น, อินเดีย, ไต้หวัน, เกาหลีใต้, สิงคโปร์ และที่อื่น ๆ ซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ในนี้ ที่ผมได้รวมที่ไปบรรยาย ผมเป็น Visiting fellow ของ Center for Southeast Asian Studies, Kyoto เป็น Visiting fellow ของ Cornell เป็น Visiting fellow ของ Zhongshan University แล้วก็ในเมืองไทย ผมบรรยายในที่ต่าง ๆ ในสหรัฐอเมริกานั้นก็บรรยายที่ Cornell, Princeton, Naval Academy, Asia Society, Centre College, Anderson College, Heidelberg College, Hanover College ที่ญี่ปุ่นบรรยายที่ Kyoto, Kanagawa, Hosei, Institute of Developing Economies ที่อินเดียบรรยายที่ Jawaharlal University ที่จีนบรรยายที่ Zhanshan University ทั้งหมดทุนของผมประมาณ 60 ทุน อยู่ในประวัติของผมที่ให้อาจารย์ไว้ แล้วก็งานวิจัยของผม และงานทั้งภาษาไทย และงานวิจัย area ที่ผมวิจัยมีดังต่อไปนี้ นอกจากนั้นก็ม้งานเขียนทั้งหลายเป็นภาษาอังกฤษก็มีทั้งหมด 6 เล่ม บทความภาษาไทย 6 เล่ม และบทความทางวิชาการ 60 บทความ หนังสือพิมพ์ทั้งภาษาอังกฤษและภาษาไทย 300 บทความ

อาทร : ในกรณีการตีพิมพ์หนังสือในต่างประเทศนั้น อย่างเช่นตีพิมพ์ที่เกาหลีและไต้หวันนั้น เรื่องราวส่วนใหญ่ นั้นจะต้องเกี่ยวกับประเทศนั้นหรือไม่

ศ.ดร. ลิขิต : มันแล้วแต่ อย่างผมจะตีพิมพ์ในญี่ปุ่นก็จะเป็นเรื่องเปรียบเทียบไทย-ญี่ปุ่น ส่วนในแง่ที่ตีพิมพ์ที่ไต้หวันกับเกาหลีนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับไทย แต่ที่ตีพิมพ์ที่สหรัฐอเมริกา มี 2 เรื่อง เรื่องเกี่ยวกับไทย อเมริกานี้ อีกเรื่องเกี่ยวกับอาเซียน และบทความผมแปลเป็นภาษาเยอรมัน ญี่ปุ่น จีน ได้รับการแปลออกเป็น 3 ภาษา

อาทร : ขอเปลี่ยนเรื่องคุยหนึ่งครั้ง ในฐานที่อาจารย์ก็คลุกคลีกับวงการญี่ปุ่นศึกษาในบ้านเรา ไม่ทราบ ว่าอาจารย์มีความเห็นอย่างไรเกี่ยวกับญี่ปุ่นศึกษาในไทย โดยเฉพาะกิจกรรมต่าง ๆ ของศูนย์ญี่ปุ่นศึกษา ใน มธ.

ศ.ดร. ลิขิต : ในแง่ของญี่ปุ่นศึกษา ผมเป็นกรรมการอยู่พักหนึ่ง และจากนั้นผมไม่ได้เป็นมา 2 ปี ผมก็เลยไม่ทราบรายละเอียดว่าเขาทำอะไรกันบ้าง แต่ผมคิดว่าญี่ปุ่นศึกษานั้นจะทำยังไงก็แล้วแต่ จุดสำคัญที่ญี่ปุ่นศึกษาควรจะมีดังต่อไปนี้ ประการแรก ญี่ปุ่นศึกษาควรเป็นศูนย์ศึกษาที่ศึกษาเกี่ยวกับญี่ปุ่น อย่างละเอียดในด้านต่าง ๆ ทั้งการเมือง สังคม เศรษฐกิจ อันนี้เพื่อจะเข้าใจประเทศญี่ปุ่นในแง่ของวิชาการสำหรับการเรียนการสอน ประการที่สอง คือ น่าจะศึกษาเกี่ยวกับญี่ปุ่นและดูความแข็งของวัฒนธรรม และการปฏิบัติงานของญี่ปุ่นในหลาย ๆ เรื่อง เป็นต้นว่า ความมีระเบียบวินัย Q.C.

Circle ก็ควรมีทางหรือไม่ว่าเราจะเรียนรู้จากเขาบ้าง คงจะทำได้ 100% แต่อย่างน้อยก็เป็นประโยชน์สำหรับการจัดองค์กรในการบริหารธุรกิจเอกชน รวมทั้งในภาครัฐบาลด้วยก็ตาม ส่วนที่สามก็คือ การเรียนรู้เพื่อที่จะเชื่อมความสัมพันธ์ไมตรีระหว่าง 2 ประเทศ เนื่องจากเราต้องอาศัยญี่ปุ่น และเป็นประเทศเพื่อนบ้านในแง่หนึ่ง เป็นการพัฒนาอุตสาหกรรม การที่เข้าใจขึ้นนั้นอาจทำให้การติดต่อกับเขาสะดวกยิ่งขึ้น และความสัมพันธ์อันดีอันนี้ซึ่งมีการฉลองครบรอบกันไป 100 ปี ก็อาจจะเป็นฐานสำคัญสำหรับเชื่อมไมตรีระหว่าง 2 ชาติ ซึ่งเป็น 2 ชาติที่มีความสัมพันธ์กันมายาวนาน ประการที่สี่ ศูนย์ญี่ปุ่นศึกษาจะต้องมีการศึกษาถึงวิธีการที่จะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทย-ญี่ปุ่นไม่มีลักษณะที่ทำให้เราเสียเปรียบมากเกินไป กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ จุดอ่อนต่าง ๆ หรือข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น ศูนย์ญี่ปุ่นน่าจะเป็นผู้ซึ่งกระตุ้นและอาจจะเป็นการเสนอข้อมูลให้เกิดเป็นลักษณะของนโยบายอยู่ด้วย เป็นต้นว่า สมุดปกขาว ญี่ปุ่นที่มีการทำโดยรองนายกรัฐมนตรีพิชัย นั้น มีการเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ด้วย เพราะฉะนั้นทั้งในแง่ของวิชาการในแง่ของการศึกษาเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ ทั้งในแง่ของการเสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีขึ้น และทั้งในแง่ของการจัดปัญหาความขัดแย้ง ซึ่งทำให้เราเสียเปรียบนั้น น่าจะเป็นนโยบายของศูนย์ญี่ปุ่นได้

อาทร : ที่ผ่านมามีงานมีงานสอนที่จะต้องไปอภิปราย เลคเชอร์ทั้งในนอกประเทศมากมาย ท่านเอาเวลาที่ไหนไปทำวิจัยมากมายเหล่านั้น

ศ.ดร. ลิขิต : ผมเป็นคนทำงานเร็วมาก ฉะนั้นในแง่ที่ผมได้เปรียบ ผมใช้เวลาส่วนใหญ่ในการทำวิชาการโดยใช้การทำงานซึ่งมีประสิทธิภาพและการ Manage เรื่องเวลาและจัดการเรื่องเวลาได้ดีพอสมควร อยากเรียนให้ทราบว่า 15 ปีที่ผ่านมา ผมทำงานทางวิชาการ การเรียนการสอนอย่างมากมาย ทุกเทอมผมต้องสอน 4 วิชา ปริญญาตรี 2 ปริญญาโท 2 นอกจากนั้นก็ใช้เวลาเขียนหนังสือ ไม่ว่าจะเป็นเวลาใดทั้งสิ้น ไม่ว่าจะอยู่บนเครื่องบิน รถเครื่องบินที่สนามบิน หรือว่าว่างวันเมื่อใด ผมจะเขียนหนังสือทันที และทุกครั้งที่ผมนั่งยานพาหนะไปไหน ผมจะมีการเขียนโดยการคิดวางแผน อยู่ในหัวตลอดเวลา นั่นคือ การเขียนแบบวางแผน เรียกว่า Organize Your Thought แล้วเมื่อประมาณ 7 ปีที่ผ่านมา ผมใช้เวลาทั้งเสาร์ - อาทิตย์ ในการเขียนหนังสือ วันไหนที่เป็นวันหยุดผมจะเขียนหนังสือ อย่างตัวอย่างเมื่อวันอาทิตย์ที่ผ่านมา ผมเริ่มเขียน 9 โมงถึง 4 โมงเย็น พักกินข้าวครึ่งชั่วโมง พุดง่าย ๆ ผมทำงานทั้งวันตั้งแต่ 9 ถึง 4 โมงเย็น จากนั้นก็ไปตีเทนนิสต่อประมาณ 5 โมง เป็นต้น การจัดการเวลาเป็นเรื่องสำคัญ นอกเหนือจากนั้นคือ การมีสมาธิ เพราะฉะนั้นผมใช้วิธีนั่งสมาธิ ผมไม่ฟังชานในการนั่งสมาธิ ให้ความคิดเป็น Focus ด้วยเหตุนี้การเขียนของผมจึงสามารถเขียนได้อย่างรวดเร็ว บทความภาษาอังกฤษประมาณ 35-40 หน้า ผมใช้เวลาเขียนเต็ม ๆ 2 วันก็เสร็จ แต่การ Organize ก่อนนั้น ผมจะต้องใช้เวลานานหน่อย โดยการเก็บข้อมูล และการใช้หลักต่าง ๆ ในการโยงความคิดทั้งหลายเข้าด้วยกัน เนื่องจากผมเขียนได้เร็ว ผมจึงเขียนบทความต่าง ๆ

ได้เร็วมาก ถ้ามีข้อมูลและมีการคิดไว้ล่วงหน้า ผมทำการสอนวิธีการเรียนให้คณะบัญชีมาแล้วสักประมาณ 4-5 ปี แล้วรู้สึกวิชานี้เป็นวิชาที่ประสบความสำเร็จพอสมควร คือ วิธีการเขียน

อาทร : ขอบคุณมากครับ ท่านอาจารย์ ลิขิตที่กรุณาสละเวลาอันมีค่าของอาจารย์ให้ข้อคิดต่าง ๆ ให้กับบรรณาธิการไทย-ญี่ปุ่นศึกษามาสัมภาษณ์ ขอดถามเป็นคำถามสุดท้ายว่า มีข้อเสนอแนะหรือข้อคิดแก่นักวิชาการรุ่นหลังหรือรุ่นน้อง ๆ โดยเฉพาะที่เล่นทางด้านญี่ปุ่นศึกษาบ้างหรือไม่ครับ

ศ.ดร. ลิขิต : ผมอยากให้ข้อสังเกตคือว่า งานวิชาการนั้นไม่ใช่เป็นงานอดิเรก งานเป็นอาจารย์นั้น เป็นงานที่ต้องเสียสละอย่างมาก รายได้ก็ไม่ค่อยดีนัก เพราะฉะนั้นคนที่เข้ามาในวงวิชาการจะต้องเป็นคนที่มีปณิธานแน่วแน่ คือ 1. จะทำการสอนนักศึกษาให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพราะอันนี้เป็นหน้าที่หลัก แต่การสอนจะดีนั้น ก็ต้องประกอบด้วย 2 คือ การวิจัยหาข้อมูลเพิ่มเติม ติดตามชวนช่วยให้ตัวเองทันต่อเหตุการณ์ อันนี้เป็นส่วนที่สองที่สำคัญ แต่ส่วนที่สาม นั้น มหาวิทยาลัยนั้นจะต้องสอนในสิ่งที่ถูกต้องมีศีลธรรมอุดมคติ ในขณะที่เดียวกันจะต้องชวนช่วยที่จะหาความรู้และประสบการณ์ในลักษณะที่เป็นข้อมูลที่เป็นจริงทางสังคมด้วย มิฉะนั้นจะออกมาในลักษณะที่เรียกว่า อุดมคติขนาดหนักจนไม่สามารถปฏิบัติได้ เพราะฉะนั้นผมคิดว่าสามส่วนนี้ คือ การสอน การวิจัยเพิ่มเติม และการที่มองโลกโดยความเป็นจริง เป็นสิ่งสำคัญประกอบกัน และที่สำคัญที่สุดก็คือว่า เนื่องจากเวลาและทรัพยากรมีน้อย อาจจะต้องเจาะปัญหาที่สำคัญ ๆ เพราะฉะนั้นก็อาจจะเข้ากันกับในเรื่องที่บอกแล้วว่าในเรื่องที่เกี่ยวกับการหาความรู้เพิ่มเติม สร้างทฤษฎีก็เป็นสิ่งที่ควรกระทำ แต่ขณะเดียวกันจะต้องอีกอย่างด้วยก็คือ การวิจัยที่เป็นปัญหาและเพื่อจะเสนอข้อแก้ไข มิฉะนั้นแล้วทรัพยากรทั้งหลายนั้น ก็ไม่ได้ใช้ประโยชน์มากนัก หมายความว่า นักวิชาการเรียนรู้อย่างมากกว่าคนอื่น เพราะฉะนั้นปัญหาสังคม เช่น ปัญหาสลัม ปัญหาเด็กขาดอาหาร ปัญหาต่าง ๆ นี้ต้องเอาใจใส่และถ้ามีโอกาสก็น่าจะทำวิจัยในประเภทนี้ด้วย ส่วนศูนย์ญี่ปุ่นศึกษาผมได้กล่าวมาแล้ว 4 ประการดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้นก็น่าที่จะเป็นประโยชน์สำหรับผู้สนใจก็คือ จุดประสงค์ของศูนย์ญี่ปุ่นศึกษาก็น่าจะ Apply ได้กับผู้ที่มีความสนใจเกี่ยวกับญี่ปุ่นศึกษา

อาทร : ขอบคุณมากครับอาจารย์ ทางกองบรรณาธิการก็หวังว่าจะได้เห็นงานดี ๆ ของอาจารย์ และติดตามงานของอาจารย์ในโอกาสต่อไป

ศ.ดร. ลิขิต : ขอบคุณ